

İĞDIR İLİ'NİN TURİZM POTANSİYELİ The Turistic Potential of Iğdır

Dr. Oğuz ŞİMŞEK

M.E.B. Iğdır Anadolu Lisesi
oguzsimsek76@hotmail.com

Yrd. Doç. Dr. Mete ALİM

Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Erzurum
metealim@atauni.edu.tr

Özet

Iğdır ili, Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars Bölümünde yer almaktadır. Doğu Anadolu bölgesinin yükselti bakımından en yüksek noktası olan Ağrı dağı (5137 m) ve en alçak yeri olan Iğdır ovasını (850 m) sınırlarında bulunduğundan iklim, bitki örtüsü, yerleşme ve tarımsal faaliyetler bakımından bulunduğu coğrafi bölgeden genel olarak farklı özellikler göstermektedir.

Araştırma sahası, tarihi dönemlerden beri doğu ile batı arasındaki göç ve kervan yolları üzerinde bulunmasına bağlı olarak çok eski tarihi bir geçmişe sahiptir. Bu özelliğinden dolayı da doğal ve beşeri turizm kaynakları açısından oldukça zengin potansiyele sahiptir. Ancak tanıtım eksikliği ve yeterli altyapı yatırımlarının olmaması sebebiyle bu potansiyelinden yeterince yararlanılamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Iğdır, Ağrı Dağı, Iğdır Ovası,

Abstract

The province of Iğdır is in the Erzurum-Kars section of Eastern Anatolia Region. As it is located within the border of Iğdır plateau (850 M), which is the lowest point of the Eastern Anatolia Region and Agri Mount (5137 M), the highest point in the terms of altitude, it presents some different characteristics from the geographic region where it is located in terms of its climate, plantation, settlement and agricultural activities.

Research field has a long history since it has been on the migration and caravan ways from the historical periods. Because of this characteristics it has very rich potential in terms of natural and tourism resources. But due to the lack of introduction and insufficient infrastructure investments Iğdır couldn't benefit from this potential sufficiently.

Keyword: Iğdır., Agri Mount, Iğdır plateau

A. Giriş:

Iğdır ili, Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars Bölümünde yer almaktadır. Kuzey ve kuzeydoğusunda Ermenistan, doğusunda Nahcivan Özerk Cumhuriyeti (Azerbaycan), ve İran devletleriyle komşu olan ilin toprakları; güneyden Ağrı, batı ve kuzeybatıdan ise Kars illeri ile çevrelenmiştir. Ülkemizde üç ülke ile ortak sınırı olan tek il olan Iğdır

yaklaşık 3539 km² yüzölçüme sahiptir (Şekil 1). Adrese Dayalı Genel Nüfus Tespiti (2007) sonuçlarına göre nüfusu 181 866 kişi olan ilin, aritmetik nüfus yoğunluğu aynı yıl itibariyle km² ye 51 kişi kadardı. İl, merkez ilçe ile birlikte Aralık, Karakoyunlu ve Tuzluca ilçelerinden oluşmaktadır.

Iğdır ili ülkemizin diğer illeri gibi turizm değerleri bakımından zengin potansiyele sahiptir. Ancak gerek altyapı, gerekse de tanıtım yetersizlikleri nedeniyle bu potansiyeli henüz istenilen düzeyde değerlendirememiştir.

Bu araştırma ile Iğdır ilinin turizm değerleri coğrafi açıdan ele alınıp tanıtımları yapılacak, sorunlarına çözüm önerileri getirilmeye çalışılacaktır. Ancak turizm değerlerine geçmeden önce, yöre turizmi üzerinde etkili olan coğrafi şartların kısaca gözden geçirilmesi yararlı olacaktır.

B. Turizmi Etkileyen Fiziki Coğrafya Özellikleri:

Iğdır ili arazisi, Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars Bölümü sınırları içerisinde Aras ırmağı tarafından bir birine bağlanan çöküntü (depresyon) sahalarının ülkemiz sınırları içerisinde yer alanlarından en doğuda bulunanıdır. “Sürmeli Çukuru” olarak da bilinen bu çöküntü sahası Aras ırmağı tarafından hemen hemen iki eşit parçaya bölünmektedir. Ülkemiz sınırları içerisinde kalan bölümüne “Sürmeli Çukurluğu”. Ermenistan sınırları içerisinde kalan bölümüne ise “Sahat Çukurluğu” olarak bilinmektedir.

Yeryüzü şekillerinin; ovalar ve dağlık alanlar olarak iki ana grupta incelemek mümkündür. Bu morfolojik ünitelerden il sınırları içerisindeki ovaları genel olarak Sürmeli Çukurluğu içerisinde yer alan Iğdır ovası oluşturmaktadır. Çöküntü alanının tabanını oluşturan Iğdır ovası ortalama olarak 800–900 m’ler arasında değişen yükselti değerine sahiptir. Aras ırmağı boyunca uzanan ova, Batı Iğdır, Doğu Iğdır ve Dil ovalarından oluşmakta ve 922 km² alana sahiptir¹. Sahip olduğu bu yüzölçümle ovalık alanlar, 3539 km² alana sahip il topraklarının yaklaşık %26’sını oluşturmaktadır.

İl sınırları içerisindeki diğer yeryüzü şekillerini oluşturan dağlar, genelde ovanın güneyinde kabaca doğu-batı doğrultusunda uzanan Orta Torosların doğudaki uzantısı olan ve Munzur dağlarıyla başlayıp Karasu-Aras dağlarıyla devam eden dağlık kütleinin doğudaki bölümlerini oluşturmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesinde, Erzurum-Kars Bölümü ile Yukarı Murat-Van Bölümleri arasında yer alan bu dağlar sırasıyla, batıdan doğuya doğru, Kızılcaziyaret (3231 m.), Durak (2811 m.), Zor (3196 m.), Büyük Ağrı (5137 m.) ve Küçük Ağrı (3896 m.) dağlarıdır. Büyük Ağrı dağı (5137 m) Türkiye’nin en yüksek noktasını oluştururken, Küçük Ağrı dağı, Türkiye ile İran arasında doğal sınır oluşturmaktadır.

Araştırma sahası Türkiye ve Doğu Anadolu ölçüsünde kendine has iklim özellikleriyle “yöresel klima” alanı içine girmektedir. Doğu Anadolu Bölgesinde genellikle kışları çok soğuk ve kar yağışlı yazları ise sıcak bir karasal iklim hüküm sürerken, Iğdır yöresi sahip olduğu özel konumdan dolayı bulunduğu bölgeye oranla kışları daha ılıman yazları daha sıcak ve yağış miktarı daha az olan bir karasal iklime sahiptir. Iğdır Meteoroloji İstasyonunun 31 yıllık (1975-2006) verilerine göre bu merkezde yıllık ortalama sıcaklık 12,5°C, en sıcak ay olan temmuz ayı ortalama sıcaklığı 26.0°C, en soğuk ay olan ocak ayı ortalama sıcaklığı ise -2.9 °C kadardır. Böylece termik amplitüd yaklaşık olarak 29°C’yi bulmaktadır. Yine Iğdır Meteoroloji İstasyonu verilerine göre (1971-2000) yıllık ortalama yağış tutarı 247,8 mm kadar olup bunun yarıdan fazlası ilkbahar (%38,0) ve yaz (%22,2) mevsimlerinde düşmektedir. Sonbahar mevsiminde (% 21.4) yağış olurken, en az yağış ise kış (%18,4) mevsiminde düşmektedir. Aynı dönemde Türkiye yıllık yağış ortalaması ise 626.2 mm kadardır. Bütün bu verilere göre GÜNER’in de belirttiği gibi Iğdır ili, Türkiye’nin en az yağış alan yörelerinden birisidir².

Iğdır ilinde genel olarak depresyon alanının alçak kesimlerinde görülen yarıkurak iklim koşulları, kuzey-güney doğrultuda yükseltinin artmasına bağlı olarak kademeli bir şekilde yarınemli soğuk iklim koşullarına geçiş özelliği göstermektedir. Bu özelliklere bağlı olarak ağaç yetişme sınırlarının altında bulunan ve yarı kurak iklim şartlarının görüldüğü çöküntü alanında bozkır bitki örtüsü (step vejetasyonu), yüksek kesimlerde dağ stepi ve alpin çayırlar mevcuttur.

Aras ırmağı ve bu ırmağa katılan akarsuların kıyılarında elverişli yetişme ortamı bulan Salix (Söğüt) ve Hippophae rhamnoides (Yabani iğde) ağaçları görülmektedir. Ayrıca ovada tek tük Ulmus campestris (ova karaağacı)’lere de rastlanılmaktadır.

Iğdır ili toprakları ekonomik anlamda orman zenginliğinden büyük ölçüde yoksundur. Sadece Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı dağlarının kuzey yamaçlarında huş ağaçlarından oluşan küçük koruluklar bulunmaktadır.

Yörenin en önemli akarsuyu Aras ırmağı ve bu ırmağa yine bu yöreden katılan küçük boylu akarsulardır (Gaziler çayı, Buruksu çayı, Karasu çayı).

C. Turizmi Etkileyen Beşeri ve İktisadi Coğrafya Özellikleri:

Iğdır ili topraklarının bulunduğu Sürmeli Çukuru (Tuzluca, Iğdır, Karakoyunlu ve Aralık)’da yerleşmelerin başlangıç tarihi hakkındaki bilgiler ancak tarih öncesi (Prehistorik) devrelere ait buluntulardan sağlanabilmektedir. Iğdır ovasında bulunan obsidiyen taş aletler, mezolitik (yontma taş) devrin bölgede de yaşandığını göstermektedir³. Yörenin sahip olduğu elverişli iklim

şartları, toprak, su ve sulama şartları yanında Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden kavimlerin geçiş yolları üzerinde bulunması nedeniyle, Anadolu ve Mezopotamya için yerleşme tarihinin başlangıcı olarak kabul edilen M.Ö.7000–6000 yıllarına kadar uzanacağı tahmin edilebilir.

Bölgenin ilk yerleşik kavmi, MÖ 4000 yıllarında Orta Asya'dan gelip Ön Asya'ya yerleştikleri sanılan Hurriler'dir.⁴ Sümerlerden sonra (MÖ IV. binde) bölgeye yine Asya kökenli kavimlerden olan Subaru, Elam, Hurri ve Urartular yerleşmişlerdir.

Bölgede 200 yıldan fazla egemenlik kuran Urartular devrinde, tarım faaliyetleri çok ileri bir düzeye ulaşmış ve tarım alanlarını sulamak amacıyla birçok kanal ve bentler yapılmıştır. Bölge kavimler arasında sürekli el değiştirmiştir. Sırasıyla Arsaklı (Part) İmparatorluğu, Romalılar, Sasaniler (İranlılar)'ın eline geçmiş, daha sonra M.S.646 yılında Müslüman Araplar bölgeye hâkim olmuştur. Bu tarihten sonra, birkaç kez Araplar ile Bizanslılar arasında el değiştiren Sürmeli Çukuru ve merkezi Sürmari 1064 yılında Selçuklu Devletine bağlanmıştır⁵.

Bölgede daha sonraki yıllarda İlhanlılar, Celayırlılar (1357) ve Karakoyunlular (1379) egemen olmuşlardır. 1469 yılında Akkoyunlular buraya hâkim olmuşlardır⁶.

Sürmeli Çukuru, 1386 ile 1405 yılları arasında Timur'un egemenliği altında Türkmen Beyleri tarafından yönetilmiştir⁷. Daha sonra sırasıyla Safeviler, Osmanlılar ve Rus Çarlığı yönetimi altında kaldığı bilinmektedir.

Revan Hanlığı'nı yıkan Ruslar (1827) burayı işgal ederek, Kağızman ve Bayazıt sancaklarına komşu olan ovanın bütünü *Sürmalı Uyezdi* (Sürmalu Sancağı) adıyla bir yönetim bölgesi yaparak, 1917 yılına kadar yönetmişlerdir⁸.

Sürmeli Çukurunda yer alan yerleşmeler (İğdir, Tuzluca, Karakoyunlu ve Aralık) 1917 yılından sonra Rusların bölgeden çekilmeleri sonucu 1918–1920 yılları arasında oluşan otorite boşluğundan sonra 1920 yılında Türk Kurtuluş Savaşının başlangıcıyla birlikte 14 Kasım 1920 yılında anavata katılmıştır.

İğdir ili, tarihi kaynaklardan edinilen bilgilere göre geçmişten günümüze kalabalık nüfus kitlelerini barındırmıştır. Türk tarihi açısından çok önemli yere sahip olan ve Osmanlıları çıkaracak olan Kayı Oğuzları 1239 yılındaki Moğol fetihlerine kadar, Sürmeli Çukuru bölgesini kışlak bölgesi olarak kullanmışlardır⁹. Ertuğrul Bey idaresindeki 400 konar-göçer Kayı Boyu yıllarca Pasinler'de yaylayıp, Sürmeli Çukurunda kışlamışlardır¹⁰.

İğdir ili ve çevresinde 1908 yılında yapılan ve sadece erkek nüfusun sayıldığı nüfus sayımı sonuçlarına göre 97 535 kişinin yaşadığını

görmekteyiz¹¹. Yaklaşık erkek nüfus kadar kadın nüfusunda yaşadığını varsayılırsa toplam 194 000 üzerinde nüfusun yüz yıl önce yaşadığını söylemek mümkündür. Son Genel Nüfus Tespiti (2007) sonuçlarına göre ise il sınırları içerisinde 181 866 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfusun ilçelere ve kırsal-kentsel dağılımını ise Tablo 1’de görmek mümkündür.

Tablo. 1.

TUİK 2007 Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sitemi Sonuçlarına Göre Iğdır İli Kent ve Kırsal Nüfus Durumu.

Yerleşme	Merkez Nüfusu	Köy Nüfusu	Toplam Nüfus
Iğdır (Merkez)	75 927	43 505	119 432
Aralık	7 239	14 916	22 155
Karakoyunlu	2 649	11 948	14 597
Tuzluca	11 269	14 443	25 682
Toplam	97 054	84 812	181 866

Kaynak: T.U.İ.K. 2007 Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi 76-IĞDIR

Iğdır ilinin nüfusla ilgili diğer bir özelliğini de gerek yurt içine gerekse yurt dışına yönelik göç olaylarının oldukça büyük boyutlarda gerçekleşmesi oluşturmaktadır. Iğdır ilinden dışarıya olan göç hareketine katılmış olan nüfusun bir bölümü, göç ettikleri yerlere tamamen yerleşmiş olsalar bile, Iğdır ili ile ilişkisini kesmemekte, zaman zaman ili ziyaret etmektedirler. Özellikle yaz aylarında yoğunluk kazanan bu ziyaretler, iç turizmde Iğdır ilinin canlılık kazanmasında önemli bir paya sahiptir.

Iğdır ilinin ekonomisi ekip-biçme ve hayvancılığa dayanır. Ekip biçme faaliyetleri genellikle Iğdır ili yüzölçümünün (3539 km²) %26’sını (922 km²) oluşturan ovalık alanda daha fazla iken, hayvancılık faaliyetleri toplam yüzölçümün %74 ‘ünü oluşturan (1617 km²) dağlık alanlarda yoğunluk kazanmaktadır. Iğdır ilindeki arazi kullanım oranları ise toplam alanın (353900 ha.) ancak %23,9’unu (84640 ha) ekip-biçme faaliyetleri için kullanıldığı, geriye kalan %86,2’i lik alanın %38,0’ını (134371 ha) çayır-mera arazisi, %30,1’ini (106506 ha) ürün vermeyen boş alanlar, %7,4’ünü nadas alanları, %0,6’sını ise ormanlık-fundalık alanlar meydana getirmektedir¹².

Iğdır ilinde kırsal alanda yaşayan nüfusun geçimi ekip-biçme ve hayvancılık faaliyeti ile sağlanır. Ancak tarımsal işletmelerin tamamına yakını küçük aile işletmesi şeklindedir. İlde hayvancılık faaliyetleri genellikle güneydeki dağlık kuşakta bulunan kırsal yerleşmelerde yoğun olarak yapılmaktadır. Büyükbaş hayvan varlığının %54,7’sini yerli, %11,7’sini melez ve %33,62’sini kültür ırkları oluşturmaktadır. Toplam 711 000 kadar olan hayvan sayısının %96’sını küçükbaş hayvanlar (685 480),

%4'ünü büyükbaş hayvanlar (25 520) oluşturmaktadır¹³. Bunun yanında arıcılık faaliyeti ilin batısında bulunan Tuzluca ilçesinde yapılmaktadır. Yılda ortalama 10,1 ton üretilen bal genellikle il çerisinde pazarlanarak tüketicilere sunulmaktadır¹⁴.

Araştırma sahasında iklim toprak ve topoğrafya özelliklerinden dolayı, tarımsal faaliyetler kuzeydeki Iğdır ovasında yoğunluk kazanmıştır. Tarım alanlarında meyvecilik (elma, kayısı, şeftali), sebzeçilik (domates, biber, patlıcan, hıyar), tahıl tarımı (buğday, mısır, arpa) ve Endüstri ürünleri (Şekerpancarı) tarımı bir arada yapılmaktadır.

Maden çeşitliliği bakımından zengin olmayan yörede, ekonomik olarak işletilen tek maden Tuzluca ilçe merkezinde bulunan kayatuzu yataklarıdır.

Iğdır ilinde sanayi faaliyetleri henüz yeterince gelişmemiştir. Bu fonksiyonu genellikle yerel ihtiyaçları karşılayacak şekilde faaliyet gösteren işletmelerden oluşmaktadır. Türkiye'de illerin gelişmişlik endeksine göre kademeli il grupları içerisinde 5. sırada¹⁵ bulunan Iğdır'da 5 sanayi tesisi bulunmaktadır. Iğdır ilinde kamuya ait sanayi tesisi bulunmamakta tamamı özel sektöre ait olan sanayi tesislerini bir adet tuğla fabrikası, bir adet tuz işletmesi, bir adet bisküvi fabrikası ve iki adet un fabrikası oluşturmaktadır. Bu tesisler çok büyük ölçekli yatırımlar olmasa da ilin ekonomik gelişmesine az da olsa katkıda bulunmaları bakımından önemlidirler.

İl de ticari faaliyetler dil ucu sınır gümrük kapısının işlerlik durumuna göre zaman zaman canlılık gösterse de henüz yeterince gelişmemiştir. Ancak yoğun tarımsal üretim yaz mevsiminde yöreden çevre illere (Ağrı, Erzurum, Kars, Van, Ardahan) sebze ve meyve ticaretini canlandırmaktadır. Dolayısıyla tarımsal ürünler ve canlı hayvan ticareti yöreden dışarıya olan en önemli ticari faaliyeti oluşturmaktadır. Bunun yanında ilde sanayinin gelişmemiş olmasından dolayı her türlü sanayi ürünü başta İstanbul, İzmir, Bursa olmak üzere Erzurum ve Van illerinden temin edilmektedir. Buna rağmen yörede turizm faaliyetleri, yöreye gelen turistlerin tarım (elma, ceviz, dut, erik) ve havyasal gıdaların yöreye özgü sunuş şekliyle yararlandırılması mümkün olabilecektir. Ayrıca kilim ve halı dokumacılığı gibi el sanatları potansiyeli turizm amaçlı olarak değerlendirilebilir.

Iğdır ilinin bulunduğu Sürmeli Çukurluğu tarihi ipek yolu üzerinde önemli bir güzergâhı oluşturmuştur. Günümüzde ise Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine açılan önemli bir kapı görevini üstlenmiştir. Tarihi devrelerde Orta Asya ve Uzakdoğu'ya giden kervan yollarının yöreden geçen güzergâhı üzerinde kervanların konaklaması için kervansaraylar, haberleşme ve savunma amaçlı inşa edilmiş birçok kale ve yerleşim

yerlerine ait harabeler bulunmaktadır.

Günümüzde hepsi birer tarihi turizm değeri olan bu eserlerin anayol güzergâhları dışında bulunmalarına, bazılarının da stabilize yola sahip olmamalı yüzünden ulaşım zor olabilmektedir. Bundan dolayı bunlar turizm faaliyetleri açısından olumsuz etkilenmektedirler.

D. Başlıca Turizm Değerleri:

Iğdır ili turizm değerleri bakımından oldukça zengin sayılır (Şekil 2). İlin sahip olduğu turizm kaynaklarını doğal ve beşeri turizm kaynakları olarak incelemek mümkündür.

I. Doğal Turizm Kaynakları

Iğdır ilindeki doğal turizm değerlerini; dağlar, su kaynakları ve kuş gözlem istasyonu, tuz mağaraları şeklinde sıralamak mümkündür.

a- Dağlar: Araştırma sahasındaki doğal turizm değerine sahip dağlar içerisinde Ağrı dağı başlı başına büyük bir potansiyel oluşturmaktadır.

Ağrı Dağı, Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve İran devlet sınırlarının kesişme noktası yakınında yer almaktadır. Türkiye'nin en yüksek noktası olan bu dağ, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Erzurum-Kars Yaylası kesimini Murat havzasından ayıran merkezi sırt Karasu-Aras Dağları'nın doğu ucunda yükselen büyük bir volkan konisidir. Dağın, % 65'lik kesimi Iğdır İli'nde, % 35'lik kesimi ise Ağrı İli topraklarında kalır (Fotoğraf 1).

Ağrı Dağı, çeşitli geleneklerde farklı şekilde adlandırılmıştır. Yakut dilinde “*Ağr*”, Selçuklu Türkleri'nde “*Eğri Dağ*”, bazen de “*Ağır Dağ*”, İranlılar'da “*Kûh-ı Nûh*”, Araplar'da Büyük Ağrı'ya “*Cebelü'l-hâris*”, Küçük Ağrı'ya ise “*Cebelü'l-huveyris*” isimleri verilmiştir. Ermeniler bu dağa “*Massis*” veya “*Masik*” derken, sadece Batı coğrafyacıları “*Ararat*” demektedir.¹⁶ Ararat adının Nuh tufanı ile ilgili olduğu da belirtilir.

Ağrı Dağı, çevresi 128 km, yüzölçümü 1188 km² kadar olan geniş bir taban üstünde yükselen, volkanik kökenli bir kütledir. Aslında, tek bir kütle değil, *Büyük Ağrı* (5137 m) ve *Küçük Ağrı* (3896 m) adı verilen iki koni biçimindedir. Bu iki kütle birbirlerinden, yükseltisi 2700 m'yi bulan “Serdarbulak Geçidi” adlı boyun noktasıyla ayrılır.

Ağrı Dağı'nın kuzeyinde, ortasından Aras Irmağı'nın geçtiği Iğdır-Erivan Ovası uzanır. Dağın kuzeyindeyse Doğubayazıt Ovası yer alır. Bunlardan kuzeydeki ova, deniz düzeyine daha yakın olduğundan (800 m dolayında), Ağrı'nın özellikle kuzeyden görünüşü daha heybetlidir. Çünkü Iğdır Ovası üstünde birdenbire 4300 m'yi bulan bir yüksekliğe erişir.

Ağrı Dağı, strato-volkanik bir yapı göstermektedir. Genel olarak bazaltik volkanizmanın egemen olduğu ilk evreden sonra, ikinci evrede andezit, traki-andezit, trakit ve ponza çıkarmıştır. En son dönemde ise geniş alanlar kaplayan bazaltik kökenli malzemesini püskürtmüştür.¹⁷

Ağrı, jeolojik ve jeomorfolojik bakımdan genç, ancak tarihi devirlerde etkinlik gösterdiğine ilişkin bilgi olmayan sönmüş bir yanardağdır. Bir zamanlar gerçek bir yanardağ faaliyeti sanılmış olan 20 Haziran 1840 olayı, bir deprem sonucunda dağın kuzeydoğu yamacından kopan ufalanmış kaya kütlelerinin yuvarlanması (kuru heyelân) sonucunda meydana gelmiş, bu olay Arguri Köyü (1600 nüf.) ile Yakup Manastırı'nı tamamıyla ortadan kaldırmıştır¹⁸.

Kraterden mahrum olan Büyük Ağrı'nın etrafı andezitlerden ibarettir, dağın yamaçlarında muhtemelen yarıklardan püskürmüş genç bazalt akıntıları bulunmaktadır.

Büyük Ağrı Dağı'nın yaklaşık 5.000 m yükseklikteki kesiminde, devamlı kar ve buzullarla örtülü bir krater düzlüğünün bulunduğu kabul edilmektedir.¹⁹ Bu düzlüğün kenar kısımlarında, en son volkanik faaliyet sırasında oluştuğu sanılan tepesi kesilmiş koni biçimli üç parazit tepe dikkati çeker. Bunlardan, krater düzlüğünün doğu kenarında bulunanı, 5137 m'ye ulaşan yüksekliği ile dağın en yüksek noktasını oluşturur. Krater düzlüğünü örten kar ve buzulların kalınlığı, birkaç yüz metre olmalıdır.

Büyük Ağrı Dağı'nın kuzey yamaçlarında "Cehennemdere Vadisi" adı verilen büyük bir çöküntü alanı bulunmaktadır. 1700 m yükseklikte kurulmuş olan bugünkü Yenidoğan (eski adı Ahura) Köyü'nden başlayarak dağın zirvesine kadar uzanan bu derin vadinin içinde 6-7 km uzunluğunda ve üzeri taş-toprakla kaplı bir buzul vardır. Vadinin kuzey kesiminde 2500 m civarında bir yerde iki küçük mağara bulunmaktadır. Çöküntünün güney yamacında ve yaklaşık 2800-3000 m yükseltisinde bir pınar vardır. Buna, "Yakup Peygamber Çeşmesi" denir. Rivayete göre adı geçen Peygamber buraya gelerek abdest almış ve namaz kılmıştır.²⁰

Cehennemderesi Vadisi'nde sıkça yaban keçilerine rastlanır. Dağın en sarp yerleri burada bulunduğu için vadi hayvanlara iyi bir barınak ve kışın da otlak olmaktadır.²¹

Büyük Ağrı Dağı'nın eteklerinde, yöre halkının "İnek Vadisi" dediği yerde birçok mağara bulunmaktadır. Yüzlerce hayvanın sığabileceği büyüklükteki bu mağaralar yaylaya çıkarılan hayvanlar için doğal barınak işlevi görmektedir.

Ağrı'da 4000 m dolayında sürekli karlar, yani yaz kış erimeden kalan karlar başlar. Bir başka deyişle, tepeden aşağı doğru 1000 m'lik bölümü, sürekli olarak karlarla kaplıdır. Dağın doruk kesimini de bir "buzul takkesi" kaplar. Bu kesimde 11 adet asılı buzul saptanmıştır. Buzul dillerinin uzunluğu 0.5 km ile 1.5 km arasında değişmektedir.²² Bunlardan Cehennemderesi Vadisi'ni izleyen buzul, en uzun olanıdır. Bunun dili, yaklaşık 3500 m'ye kadar iner. Buzulların kalınlığı yer yer 50 m'yi bulur.

Büyük Ağrı'nın takke buzulu 12 km²'lik yüzölçümüyle, Türkiye'nin en büyük buzulunu oluşturur.

Büyük Ağrı Dağı'nın Aralık İlçesi'ne bakan doğu zirvesinden 4200 m'deki Mihtepe'ye doğru açılan yamaçta ve bunun sol tarafında dağ kükürt yayar. Bunun için karlar sararmıştır ve tırmananların nefesi dağın batı yamacından çıkıştakine göre daha çabuk kesilir. Yine bu nedenle kibrit kolaylıkla yanmaz.²³

Büyük Ağrı'nın güneydoğu tarafında yükselen Küçük Ağrı Dağı, Büyük Ağrı'nın aksine olarak, daha dik ve tam koni biçimli bir dağdır. Koni yandan içbükey biçimde görülmektedir. Bu görünüm doruk noktasına yaklaşıldıkça daha da artar ve eğim yaklaşık 40°'yi bulur. Dağın dik yamaçları doruktan eteklere doğru uzanan derin ışınal vadilerle yarılmıştır.

Bütün yüksek dağlar gibi Ağrı Dağı da çevresindeki alanlardan oldukça farklı iklim koşullarına sahiptir. Bunun için dağda iken hava tahmin raporlarına dayanarak ertesi gün havanın nasıl olacağını kestirmek hemen hemen mümkün değildir.

Ağrı Dağı'nda hava öğleden önce genellikle açıktır ve sonra dağda bulutların oluşmasıyla saat 14'e doğru hava bozar. Öğleden sonra 4500 m'nin üzerinde olmak üzere genellikle sis bastırır, kar yağar ve şiddetli rüzgâr çıkar. Yazın havanın en bozuk olduğu zaman Temmuz sonu, Ağustos başlarıdır²⁴. Yöre sakinleri bunu, "*Kuyruk Fırtınası*" olarak adlandırır²⁵. Hava bozukken zirveye çıkmanın başlıca tehlikeleri dolu yağması ve bunun doğurduğu yıldırım tehlikesidir²⁶.

Dağın tepesinde kamp kurmak şiddetli rüzgâr ve fırtına nedeniyle çok güç ve tehlikelidir. Bunun için çok dayanıklı çadırlar götürmek ve çadırları vidalar ile tespit etmek gerekir.²⁷

Ağrı Dağı'nda su kaynağı bulmak oldukça zordur. Dağın üstünde çok büyük ölçüde kar birikmesine karşın, çatlaklar ve andezitik yapı suyu hemen çeker.

Dağın yamaçlarında ağaçsı bitki örtüsü çok seyrek. Bazı kesimlerdeki bodur huş ağaçları ve ardıç ağaççıkları dışında, dağın 1500-3500 m arasındaki orta kuşağı geniş otlaklarla kaplıdır. Bu durum, yöredeki yağış azlığıyla ilgili olduğu kadar, dağın zeminini oluşturan yanardağ kökenli kayaçların geçirimli olmasının yol açtığı su azlığıyla da ilgilidir. Ayrıca bir yandan insanların, bir yandan da hayvanların ormanı acımasız bir şekilde yok etmiş olmasının da, bu görünümde büyük rolü vardır. Nitekim İstahri, Mukaddesi, vb. Arap yazarlarının verdikleri bilgilerden, Ağrı'nın çıplak olan yamaçlarının, Ortaçağ'da ormanlarla kaplı olduğu anlaşılmaktadır²⁸.

Ağrı Dağı'nın Doğu İğdir Ovası'na bakan yamaçlarının aşağı

kesimlerinde çöl koşulları hüküm sürmektedir. Yılda ortalama 250 mm'nin altında yağış alan bu yörenin doğal bitki örtüsünü ebucehil çalılıkları oluşturmaktadır. Ancak bu çalılıkların yöre sakinleri tarafından geniş ölçüde tahrip edilmesiyle bugün bu saha çöl haline gelmiştir. Sahada rüzgâr erozyonu sorunu çok ciddi boyutlara ulaşmıştır²⁹.

5137 m'yi bulan yüksekliğiyle çevreye egemen olan Ağrı Dağı'nın doğal yapısının, yöre uygarlıkları üzerine çok yönlü etkisi olmuştur. Bu etki, bölgenin ekonomik yapısına, sanata ve dine de yansımıştır.

Dağın eteklerindeki lav ve tüf tabakalarıyla örtülü kesiminde, yer yer tarih öncesi dönem insanın taş araç-gereç yapımında kullandığı obsidiyen taşlarına rastlanır.

Dağın 1500-3500 m'ler arasındaki yükselti kuşağında geniş otlakların bulunması, yörede yaylacılığın gelişmesi için çok uygun bir doğal ortam oluşturmuştur. Bu nedenle, yörede yaylacılık çok eski devirlerden beri önemini koruyan bir faaliyettir.

Ağrı dağı jeolojik-jeomorfojik niteliklerinin yanı sıra, tufandan sonra Nuh'un gemisine ev sahipliği yaptığı inancı, dolayısıyla efsanevi kimliğiyle ön plana çıkan bir dağdır. Yüzyıllardır gezginlerin, bilginlerin, kişi ve kavimlerin dikkatinden kaçmayan Ağrı dağı, ülkemizde ve dünyada türkülere, efsanelere, araştırmaya, sinemaya, şiire ve mitolojiye en çok konu olan dağdır³⁰.

Yakındoğu kültürlerinde Ağrı Dağı'yla ilgili pek çok efsane geliştirilmiştir. Yahudi kutsal metinlerinde ve Hıristiyanlık'ta Nûh'un Gemisi'nin bu dağa indiği inancı, Ağrı Dağı'nın hem siyasi hem de dini yönden önemini arttırmıştır.³¹ Bu durum pek çok kişiyi bu dağa tırmanmaya yöneltmiştir.

Nûh'un Gemisi'nin Ağrı Dağı'nda bulunduğu inancı, Ayrıca misyonerlik faaliyetleri ve Ağrı Dağı'nın stratejik konumu nedeniyle taşıdığı önem bu faaliyeti hızlandırmıştır (Fotoğraf 2).

Kutsal kitaplarda belirtildiğine göre, Âdem ve Havva'nın yaşadığı "İrem Bağları" bu dağın kuzeyinde, Aras Nehri Vadisi'nde bir yerdedir. Yine rivayete göre, Nûh Tufanı öncesinde Hz. Âdem ve beraberindekilerin bindiği gemi, Tufan sırasında sular çekilince, bu dağda karaya oturmuştur.

Dolayısıyla Ağrı, Türkiye'nin kutsal dağlarından biri sayılmakta ve Batı Dünyası'nda bile iyi tanınmaktadır. Bu nedenle, Ağrı Dağı'na tırmanan yabancıların bir kısmı, Nûh'un Gemisi'nden kalıntılar aramak üzere yola çıkmışlardır. Bir kısmı da, Nûh'un Gemisi efsanesine inanarak sadece dağı seyretmeye gelmektedirler.

Dağın tepesine bilimsel anlamda ilk çıkış Friedrich Parrot tarafından 9 Ekim 1829'da gerçekleştirilmiştir³². Onu, 1834 ve 1843'te Rus Antonomof

önderliğindeki ekipler, 1845'te Wagner ile Abich ve 1856'da Monteith ile Stuart gibi Batılı dağcılar izlemiştir. 1876'da Ağrı'ya tırmanan James BRYCE³³, 4000 m yükseklikte, lav yığınları arasına sıkışmış, dört ayak uzunluğunda (121.92 cm), beş inç kalınlığında (12.70 cm) yontulmuş bir tahta parçası gördüğünü ileri sürmüştür. Fırat Irmağı'nın kaynağını araştırmak üzere 1893'te Ağrı Dağı'na tırmanan Kudüs Başdiyakosu Nuri, geminin orta bölümünün buza gömülü olduğunu, çok kalın ağaçlardan yapıldığını ve koyu kırmızı renkteki kalasların 30 cm uzunluğunda çivilerle çakıldığını bildirmiştir. Böylece XIX. yy başlarından itibaren Ağrı Dağı ile ilgili faaliyetler artarak devam etmiştir.

Türk dağcılarının Ağrı'ya ilk tırmanışları Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleşmiştir. 1937'de Binbaşı Cevdet Sunay, on beş subay ve elli erle birlikte Ağrı Dağı'nın zirvesine ulaşmıştır. Bu heyet, iddiaların aksine, Nûh'un Gemisi'nin enkazına rastlamamıştır. Daha sonraki yıllarda da Türk dağcılar hemen her yıl dağın zirvesine çıkmayı başardılar. Yakın geçmişte ise Amerikalı astronot Irwin birkaç defa dağa tırmanarak gemiden kalma parçalar bulduğunu iddia etmiştir. Ancak bütün bu iddialara karşı Nûh'un Gemisi'nin kalıntılarının Ağrı Dağı'nda bulunduğu dair şimdiye kadar hiçbir müspet delil ortaya konmamış olması dikkat çekicidir.

Yerel efsanelere göre ise Nûh'un Gemisi hâlâ dağın doruğundadır, ama Tanrı kimsenin onu görmesini istemez.

Ağrı Dağı turizm açısından daha birçok çekiciliğe sahiptir. Bunlardan biri, dağın heybetli oluşudur. Çevresinde rakip olacak hiçbir doruğun bulunmaması ona geniş bir görüş alanı sağlar. Hava puslu ve bulutlu olmadığı zaman dağın doruğu Ağrı, Van, Kars ve Bitlis'in yüksek kesimleri ile Ermenistan, Nahçıvan ve İran'ın sınıra yakın kesimlerinden görülebilir.

Ağrı dağı sadece ülkemizde değil, dünyada turizm potansiyeli en yüksek olan dağlardan bir tanesidir. Ağrı Dağı, dağcılık sporu ile uğraşanların aradığı bütün özelliklere sahiptir. Ağrı Dağı'nın turistik açıdan çekici kılan diğer hususlar; bu dağın doğa sporları, kış turizmi, dağ yürüyüşleri, dağ bisikleti ve yamaç paraşütü için oldukça elverişli koşullara sahip olmasıdır. Bundan dolayı ağrı dağının turistik potansiyeli çok iyi kullanılmalıdır. Bunun içinde ağrı dağına çeşitli tesislerin yapılması gerekmektedir.

Dış turizm açısından düşünüldüğünde, Ağrı Dağı'nın turistik potansiyelini, şimdilik dinî turizm (inanç turizmi) temsil eder. Hatta gerekli yatırımlar ve bunların tanıtımı yapılırsa, başta Batı ülkeleri ve İslam ülkeleri olmak üzere yabancı ülkelere bu çekim merkezine, çok sayıda turist geleceği kesindir. Yatırımlarda öncelik, oberj konaklama tesisleri ve

teleferik ile telesiyej hatları yapımına öncelik verilmelidir³⁴.

b- Su Kaynakları ve Kuş Gözlem İstasyonu: Doğal gölün bulunmadığı Iğdır ilinde en büyük su kaynağını Aras ırmağı oluşturmaktadır. Diğer akarsular ise yöreden kaynağını alıp bu ırmağa dökülen küçük boylu çay ve derelerden oluşmaktadır (Gaziler Çayı, Arpacay, Bruksu çayı, Karasu çayı).

İlk kaynak yeri Bingöl dağlarında kuzeybatı etekleri olan Aras, Erzurum ve Kars illerinin sınırları içerisinden geçerken bu yörelerden de irili ufaklı çeşitli küçük akarsuları bünyesine katarak ilin batısında **Boğum Boğazı** denilen yerden Iğdır ili sınırlarına girer³⁵. Ergüder yakınlarında, kaynağını Cıldır gölünden alan ve Türkiye ile Ermenistan arasındaki doğal sınırı da oluşturan, Arpacay'ı kuzeyden aldıktan sonra Iğdır ovası tabanından akmaya başlayan ırmak Türkiye Ermenistan sınırını oluşturur. Dil ovasının doğusunda Türkiye-İran-Azerbaycan sınırının kesişme noktasında ise ülkemizi terk eder.

Aras ırmağının toplam uzunluğu yaklaşık olarak 930 km kadardır, bunun 441 km'si ülkemiz sınırları içerisinde bulunmakta, ırmağın yaklaşık olarak 150 km kadarı Iğdır ili sınırları içerisinde kalmaktadır.

Tuzluca'nın doğusundaki Sürmeli köyünde D.S.İ. tarafından *akım gözlem istasyonu* kurulmuş, bu istasyonunda drenaj alanı 21 254 km² kadardır. Yıllık ortalama akımı, 14 yıllık akım ölçme ortalamalarına göre 2812x106 m³/yıl veya 89,2 m³/sn.dir³⁶

Aras ırmağının rejimi, oldukça düzensizdir. Akım değerleri karların erimesi ve yağışları nedeniyle ilkbahar mevsiminde en yüksek değerine ulaşmaktadır. Yaz mevsiminde düşüş gösteren akım değerleri, eylül ayında en düşük seviyeye inmektedir. Daha sonra sonbahar yağışlarının etkisiyle yavaş bir artış gösterse de kış mevsiminde hemen hemen aynı düzeyde kalmaktadır. Bu durumda Aras ırmağının rejim tipi, *karlı-yağmurlu karmaşık rejim tipi* olarak belirlenebilir³⁷.

Aras vadisi ilk çağlardan beri yerleşim merkezi olmuştur. İranlılar, *Nehr-i Aras*, Araplar *Al-Ras* derler. İlk ismi *Arakses*'tir. Aras'tan eski tarih kitaplarında ve din kitaplarında bahsedilir. Aras Irmağı ile ilgili birçok efsaneler vardır. Aras ırmağı, Nil, Dicle ve Fırat'tan sonra dördüncü kutsal akarsu olarak kabul edilir. Katip Çelebi ünlü eseri *CİHANNUMA*'da bu nehirden yürüyerek geçen hastalığı iyileşir diye belirtmektedir³⁸. Eski çağlardan bu yana çeşitli millet ve devletler Aras vadisinde yaşamışlardır. Bu ırmak boyları Arkeolojik bakımdan dünyanın en zengin bölgelerinden biridir. Aras boylarında yaşayan Saka boyları ve oymaklarının kurduğu Küçük Arsaklı Devleti (veya Arşakini) zamanında Oğuz Hanları, Aras boyunda olan ve eskiden kalma bir şehir olan Armavir'i³⁹ kışlak, Arpacay'ın

Aras Irmağı ile birleştiği yer dolayındaki Ağca Kaleyi yaylak merkezi olarak kullanmışlardır⁴⁰.

Tuzluca ilçesinin kuzeybatısında, Yukarı Çıyıklı köyünün Aras Nehri kıyısındaki bulunan Aras Kuş Araştırma ve Eğitim Merkezi sadece ilin değil aynı zamanda Doğu Anadolu'nun alanında ilk merkezini oluşturmaktadır. Gözlem istasyonu, şu anda Türkiye'de faaliyette olan sadece iki istasyondan biridir.

Doğu Anadolu'daki tek kuş göç araştırma istasyonu olan merkezde 2006 sonbahar sezonunda, 68 türden 3287 kuş halkalanmıştır. 2007 sezonunda ise 103 türden yaklaşık 3400 kuş halkalanmıştır. Toplam olarak 112 tür halkalanmış, istasyon ve çevresinde yaklaşık 190 kuş türü kaydedilmiştir ki bu Türkiye'deki kuş türlerinin %40'ından fazladır.

Türkiye'de sadece üç noktada üreyen Saz Horozu (*Porphyrio porphyrio*) Doğu Anadolu'da sadece Aras İstasyonu'nda kaydedilmiştir.

Aras istasyonu, Türkiye dâhil 24 ülkeden oluşan Doğu Avrupa Kuş Göç Araştırma Ağı SEEN'in resmi üyesidir.

Aras ırmağı, çevresinde sahip olduğu tarihi ve arkeolojik buluntular, taşıdığı kutsal özellik, aynı alanda dört ülke sınırlarını oluşturması ve çeşitli göçmen kuşlarının hem konaklama ve hem de üreme alanını oluşturması önemli bir turizm potansiyeli taşımaya yol açmaktadır.

c- Tuzluca Tuz Mağaraları ve Galerisi:

Tarihi dönemlerden beri işletilmekte olan Tuzluca ilçesindeki kayatuzu yatakları, kasabanın hemen kuzeydoğusunda yer alır.

Tuzluca kayatuzu yataklarının ne zaman işletmeye açıldığına dair herhangi bir kaynak ve kayıt bulunmamaktadır. Fakat kesin kayıtların bulunmamasına karşın yöredeki kaya tuzu yatakları tarihi dönemler içerisinde yöreye hâkim olan Urartular, Selçuklular ve daha birçok yöreye hâkim olan kavimler işletmişlerdir⁴¹.

Tuz yataklarını, cumhuriyetin ilk yıllarında kamulaştırılan bu yataklar 2004 yılına kadar TEKEL tarafından işletilmiş, bu yıldan sonra özelleştirme kapsamında özel bir şirkete 25 yıllığına kiralanmıştır. Yaklaşık 840 milyon ton rezerve sahip bu yataklardan yıllık yaklaşık olarak 12 bin ton kayatuzu elde edilmektedir. MTA uzmanlarınca yapılan çalışmalar sonunda sahada maksimum 100 m kalınlığa ulaşan ve yaklaşık 4 km² lik bir alana yayılan tuz kütlesi saptanmıştır⁴².

Tarihi dönemler içerisinde tuz elde etmek için açılan alanlar ile kapalı işletme için açılan galeriler sonucu tuz yataklarının bulunduğu tepelik alan içerisinde çeşitli mağaralar ve galeriler oluşmuştur. Tuz işletilen galerilerin içi elektrik ile aydınlatılmış ve hemen hemen bütün ana galeri ve yan galeriler ile odaların içerisine elektrik tesisatı çekilmiştir.

Kapalı işletme yakınında bir kristal mağarası bulunmaktadır ve irili ufaklı çok düzgün tuz kristalleri özellikle mağaranın yan duvarlarında ve tabanında kristalleşmişlerdir. Bu kristaller mağarayı basan suyun buharlaşması sonucu ikincil olarak oluşmuşlardır. Ayrıca mağara tavanlarından damlayan tulu suların oluşturduğu sarkıt şeklindeki ince uzun ve içi boş tuz oluşukları ilginçtir. Çok ilginç görüntüler meydana getiren bu şekiller yöreye gelen herkesin ilgisini çekmekte ve turizm açısından önemli bir potansiyel oluşturmaktadır.

Turizm amaçlı kullanıldığına oldukça yüksek potansiyele sahip olan tuz yatakları; Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nde yer alan Kayatuzu yataklarında olduğu gibi⁴³ Astım ve bazı solunum yolları hastalıkları tedavisinde kullanılmak için gerekli düzenlemeler yapılarak, konaklama tesisleri ile de desteklenip Sağlık Turizmüne kazandırılabilir (Fotoğraf 3).

II. Beşeri Turizm Kaynakları

Iğdır ili ve çevresinin tarihini M.Ö. 4000 yıllarına kadar geriye götürülmesi, beşeri turizm değerleri bakımından zengin bir potansiyele sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle Iğdır ve çevresi birçok medeniyete sahne olması nedeniyle tarihi eserler bakımından oldukça zengindir. Bu eserleri Prehistorik yerleşim yerleri ve Kaya Odaları tarihi eserler ile anıt eserler olarak incelemek mümkündür. Ayrıca yayla şenlikleri ve festivaller gibi kültürel faaliyetler de diğer beşeri turizm değerlerini oluşturur.

1. Prehistorik Yerleşim Yerleri ve Kaya Odaları

Iğdır ilinde bu tip yerleşmeleri höyükler oluşturur. Özellikle kerpiçten Özellikle kerpiçten yapılmış binaların zamanla yıkılmasından meydana gelen tepeciklere höyük denir. Höyükler şehir harabelerinden oluşmuş tepelerdir.

Iğdır ilinde çok sayıda höyük yerleşme kalıntıları ve kaya odalarının en önemlilerini; Tuzluca Kamışlı Köyü Yerleşmeleri, Karakoyunlu Abbasındüzü Yerleşmesi, Iğdır Ülkü Tepe Höyüğü, Yayı Köyü Höyüğü, Melekli Kültepe Höyüğü, Gökçeli Köyü Höyüğü, Gaziler Kültepe Höyüğü, , Erhacı Köyü Kaya Odası, Kızılkule Köyü Kaya Odası, Asma Köy Kaya Odaları, Köroğlu Köyü Kaya Odası, Aşağı Aktaş Köyü Kaya Odası oluşturmaktadır⁴⁴.

Bu kalıntılar üzerinde şimdiye kadar kazı çalışmaları yapılmamış ancak bunların özelliği, kalıntılar üzerinde yaş tespiti ve tarihlendirilmesi yapılmıştır.

2. Tarihi Eserler

Iğdır ilindeki tarihi yerlerin başlıcalarını, kaleler ve kuleler, tarihi mezarlıklar ve mezar taşları, kervansaraylar, kümbetler, anıtlar olarak

incelemek mümkündür. Şimdi sırasıyla bu eserleri inceleyelim.

a- Kaleler ve kuleler: Iğdır ilinin coğrafi konumu sebebiyle tarihi devirlerde daima ulaşım güzergâhları üzerinde kalmıştır. Bu nedenle de araştırma sahasında savunma ve haberleşme amaçlı olarak inşa edilmiş çok sayıda kale ve kule bulunmaktadır. Bunların başlıcalarını, Ağrı Dağı'nın kuzey yamacında kurulan Korhan kalesi, Iğdır İl Merkezi'nin 25 km. batısında, Aras Irmağı'nın güneyinde, bugünkü Iğdır Tuzluca karayolunun kuzeyinde bulunan Karakale, Aralık ilçesine bağlı Aktaş Köyü Kalesi ve Gaziler köyü kalesi oluşturmaktadır⁴⁵.

Ağrı dağı Kuzeybatı eteklerinde bulunan Korhan Kalesinin ilk yapım evresi ve hangi uygarlık zamanında yapıldığı bilinmiyor. Ancak kalenin varlığının 1064 yılından öncesine dayandığı, bu tarihte Büyük Selçuklular tarafından fethedildiği bilinmektedir⁴⁶. Bunun dışında ortaçağda yöreden geçen seyyahların eserlerinde bu kalenden ve burada konakladıklarından bahsedilmektedir.

Iğdır Kalesi (Korhan Kalesi), Iğdır Şehir Merkezi'nin 36 km doğusunda, Ağrı Dağı'nın kuzey yamacında bölgeye hâkim bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kalenin ilk yapım evresi ve hangi uygarlık zamanında yapıldığı bilinmiyor. Ancak kalenin varlığının 1064 yılından öncesine dayandığı, bu tarihte Büyük Selçuklular tarafından fethedildiği bilinmektedir⁴⁷.

Bölgeye hâkim olan çeşitli kavimler arasında el değiştirerek geçmişten 1664 yılına kadar gelen Iğdır Kalesi ve Şehri, 1664 baharında çok şiddetli bir depremle sarsılmış. Bölge dâhil Azerbaycan'da elli binden fazla insan hayatını kaybetmiş. Kale ve şehir yıkılıp, yerle bir olmuştur⁴⁸. Depremden sağ kurtulanlar bugünkü Iğdır'a gelerek yerleşmiş ve ovada Iğdır'ı aynı adla tekrar kurmuşlar.

Korhan kalesinin Ağrı dağı kuzey maçalarında bulunması, Ağrı dağına gelen turistlerin kolayca ziyaret edebileceği konumundan dolayı buranın düzenlenerek turizme kazandırılması gerekmektedir.

Karakale'yi (Sürmeli Kalesi), kimlerin, hangi tarihte yaptırdığı bilinmemektedir. Ancak kalenin 1064 yılından önce var olduğu ve bu tarihte Büyük Selçuklular tarafından fethedildiği bilinmektedir⁴⁹. Çok geniş alana yayılmış kale ile yerleşim alanı kalıntı ve harabelerinin anayol kenarında bulunması, buranın bu avantajından yararlanılarak yöre turizmine kazandırılması söz konusu olabilir.

b- Kümbetler: Bu tarihi eserler Iğdır merkez ilçeye bağlı Çakırtaş köyünde, Aralık ilçesine bağlı Kolikent köyünde ve Kazım Karabekir Tarım İşletmesi sınırları içerisinde bulunmaktadır. Bunlardan tarihi geçmiş ve taşıdığı mimari özellik bakımından en önemlisi Çakırtaş kümbeti veya diğer

adıyla Kul Yusuf Kümbetidir.

Kul Yusuf Kümbeti, Iğdır kent merkezinin yaklaşık 11 km. kuzeyinde Çakırtaş Köyü'nün batısında, bugün tamamen yok olan bir mezarlığın içerisinde yer alır. Türbenin giriş kapısı üzerinde dikdörtgen bir çerçeve içerisinde, zincirek motifi ile ayrılmış iki satırlık bozuk bir sülüs ile Arapça yazılmış kitabeden kümbetin 890 H./ 1485 M. yılında Kul Yusuf adlı bir zat için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kümbeti inşa eden mimar bilinmemektedir⁵⁰.

Kümbet iki katlı, sekizgen gövdeli, orta ölçülerde ve düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Sekizgen gövde ise dairemsi bir temel üzerine oturmaktadır. Günümüzde oldukça tahrip edilmiş bu kümbet Vakıflar Bölge müdürlüğü tarafından 2009 yılı içerisinde restorasyona tabi tutulması planlanmaktadır.

c- Kervansaraylar: Iğdır ili tarihi ipek yolu güzergâhları üzerinde bulunduğundan, il sınırları içerisinde birden fazla kervansaray kalıntısı ve temel izleri vardır. Yöredeki en önemli kervansaray Iğdır Şehir Merkezi'nin 31 km. güneyinde, Kervansaray Köyü'nün batı tarafında, bugünkü Güngörmez, Kızılkule, Kervansaray ve Asma Köyleri'nin yol kavşağında düzlük bir arazi üzerinde yer alan kervansaray dönemin Sürmeli Emiri Şerafeddin Ejder (Azdera) zamanında yaptırılmış Iğdır Kervansarayı'dır. Uzunlamasına bir plana sahip olan yapının, cephesinin ortasında yukarı ve dışarıya çıkıntı yapmayan bir taç kapısı bulunmaktadır. Iğdır kervansarayı 2008 yılında restore edilerek tamamen bitirilmiş ve gerekli altyapı çalışmaları olan yol, su ve elektrik bağlantıları da yapılmıştır. Hizmete hazır hale getirilen bu kervansaray gerekli tanıtımlar yapılarak yöre turizmine katkıda bulunabilecek faaliyetler (kilim, halı ve el sanatları atölyesi gibi) için kullanılabilir durumdadır.

d- Mezarlıklar ve Mezar Taşları: Iğdır ilinde, Yaycı köyü, Küllük köyü, Yenidoğan köyü, Sürmeli köyü, Hakmehmet köyü ve Karakoyunlu ilçe merkezinde ulunan tarihi mezar ve mezar taşları yöre tarihi, kültürü ve turizmi için çok önemli değerlere sahiptirler. Bunlardan Karakoyunlu ilçe merkezinde yer alan tarihi Karakoyunlu Mezarlığı ve burada bulunan mezar taşları ile mezarlar üzerindeki koç, koyun ve diğer hayvan heykelleri çok önemli kültürel eserleri oluşturmaktadır. Koruma altına alınan bu eserler yöreye gelen turistler tarafından ziyaret edilmektedir.

e- Birinci Dünya Savaşında Şehit Olan Türkler Anısına Anıt: Birinci dünya savaşı ve sonrasında yörede yaşayan Türklere karşı uygulanan soykırım ve çeşitli işkence, baskı ve göç sonucu hayatını kaybedenler için 1997 yılında yapımı biten anıt, Iğdır Şehir merkezinin doğusunda Azerbaycan, İran ve Ermenistan'dan gelen yolların kavşağında

bulunmaktadır. Halen Türkiye'nin en yüksek Anıtı olan bu yapının yerden yüksekliği 43.50 m dir. Alt bölümü müze olarak tasarlanan anıtın, giriş kapısı Türk-Selçuklu mimarlık geleneklerine dayanan Taç Kapı şeklindedir. Anıtın asıl yapısını ise orta kısmında yükselen ve her biri 36 metre yüksekliğinde 5 adet kılıç oluşturmaktadır. Tepe noktasında birleşen kılıçlar üstten bakıldığında Türkiye Devlet simgesi ve Bayrağında olan beş köşeli yıldız oluşturmaktadır.

Anıtı oluşturan beş kılıcın her biri tarihte kurulmuş Türk cumhuriyetlerinden dört tanesini (Büyük Hun, Göktürk, Selçuklu, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti) ve Türkiye Cumhuriyetini temsil etmektedir (Fotoğraf 4).

Bu sadece Iğdır için değil ülkemiz için de sembol olabilecek bir anıttır. Yöreye dışarıdan gelenlere tarihimizi ve tarihte yaşanan olayları aktarmak için önemli bir yere sahiptir.

3. Yayla Turizmi ve Kültürel Faaliyetler:

Turizm aktivitesi bakımından değerlendirilecek bir diğer potansiyeli de yaylalar oluşturmaktadır. Kış sporları, atla gezinti, binicilik, sporları ve çim kayağı gibi sportif faaliyetlere uygun olan yaylaların, çekim merkezleri olmalarında, doğal güzelliklerinin (havası, kaynak suları, bitki örtüsü v.b.) yanı sıra yayla konutlarının kendilerine özgü mimarileri olmaktadır⁵¹.

İl sınırları içerisinde oldukça çok sayıda (57 adet) bulunan bu geçici yerleşmelerin turizm potansiyeline sahip olanların çoğunluğu, güneydeki Ağrı dağı, Zor, Durak dağları ve Kızılcaziyaret dağlarına doğru Sinekler denilen bölgede bulunmaktadır.

Yüzyıllardan beri hayvancılık faaliyetleri açısından önemli olan bu geçici yerleşme sahalarında, 1990'lı yıllardan itibaren başlayan ve 2000 den sonra hızlandırılan turizm aktivitesinin geliştirilmesi çalışmaları önem kazanmıştır. Bu amaçla Ağrı dağı eteklerindeki bazı sahaların turizm merkezi haline getirilmesi üzerinde çalışılmaktadır. Bunlardan, Iğdır Ağrı Dağı Doğa Sporları ve Kış Turizm Merkezi Projesine, Ağrı dağı kuzeybatı eteklerinde, Iğdır kent merkezine 36 km uzaklıkta olan Korhan yaylasında 2000 yılında başlanmış ancak çeşitli sebeplerden dolayı proje bitirilememiştir. Bu proje ile amaçlanan; çeşitli turizm potansiyellerini (inanç, yayla, botanik, kayak sporları, yamaç paraşütü, mağara, dağ yürüyüşü ve kampçılık turizmi gibi) değişik aktivitelerle ortaya çıkarmak ve turizm ile birlikte çeşitli sektörleri harekete geçirerek, ilin turizm potansiyelini yükseltmek, il'e gelen turistlerin konaklayacağı gün sayısını arttırmak, ilin turizm gelirlerini arttırmak ve tanıtımını sağlamaktır.

Bunun için hazırlanan projede 800 yatak kapasiteli oteller yapmak, yerleşim yeri oluşturmak, çeşitli sosyal tesislerin kurulmasını sağlamak,

Gondollift (altılı) Telesiyej ve Skilift yapımı, kúp gölü mevkiinde Nuh-Müze restoran, Güvenlik karakolu, yap işlet devret şeklinde olacaktı. Bu proje ile tahmini yılda 6000 kişiye kayak yapma imkânı sunularak yaklaşık 12000 kişiye iş imkânı sağlanacaktı. Korhan yaylası yolunun büyük bir kısmı asfaltlanmış az bir mesafesi berkitme yol şeklindedir.

Kültürel turizm açısından festivallerde önemlidir. Çünkü bunlar olaysal çekicilik sağlayıp, yörenin tanıtımında önemli rol oynarlar⁵². Iğdır ilindeki bu tip kültürel faaliyetler, Kayısı Festivali ve şenliğidir. Yörenin kendine özgün Kayısı ve kayısıdan elde edilen çeşitli ürünler tanıtılarak şehrin ticari hayatına canlılık kazandırılması yanı sıra kültürel ve turizm değerlerinin de tanıtılması amacıyla her yıl temmuz ayının ilk haftasında yapılan festivalin ilki 2000 yılında düzenlenmiştir. Bu festival esnasında komşu ülkelerden çeşitli müzik ve folklorik gruplar da davet edilmekte, halkın eğlenmesi için konser ve folklorik gösteriler de düzenlenerek etkinliklerin daha kalabalık ve eğlenceli geçmesi de amaçlanmaktadır.

Kültürel turizm içinde el sanatları ve folklor özelliklerinin de yeri vardır. Iğdır'da kilim-halı dokumacılığı, yöreye 1992 yılında Özbekistan'dan göç ederek yerleştirilen Ahıska Türkleri tarafından sürdürülmektedir. Özellikle Karabağ ve Osmanlı Saray Motiflerinin desen olarak kullanıldığı bu dokumalar yöreye gelen turistler tarafından ilgiyle karşılanmaktadır.

E. Iğdır İlinin Turistik Aktivitesi.

Çok zengin turizm potansiyeli ve değerlerine sahip olan Iğdır ilinde turizm faaliyetleri henüz arzu edilen düzeyde gelişmemiştir.

Iğdır il merkezi, Erzurum ve Kars üzerinden gelip Nahcivan, Ermenistan ve Doğubayazıt üzerinden İran'a giden karayolunun buradan geçmesi nedeniyle aslında çok işlek bir ulaşım ağı üzerinde bulunmaktadır. Yöreye çeşitli organizasyonlarla Erzurum ve Kars (Ani Harabeleri) güzergâhından gelerek, Iğdır üzerinden Doğubayazıt (İshak Paşa Sarayı) ve Van'a geçen kabileler sadece anayol üzerindeki belli başlı yerleri (Kayatuzu mağaraları, Anıt v.b. gibi) görüp yollarına devam etmektedirler. Bu kabilelerin mola sürelerini uzatarak Iğdır da en azından konaklamalarını sağlamak Iğdır turizmi için çok önemli sonuçlar vereceği şüphesizdir. Çünkü Iğdır ilinde gelen yabancılara yetecek kadar konaklama tesisleri vardır. Bu konaklama tesislerinin sadece turizm bakanlığı belgeli olanları beş adet 2 yıldızlı ve bir adet 4 yıldızlı olmak üzere toplam 6 adettir. Bu tesislerin toplam yatak kapasiteleri ise 600' den fazladır.

Ağrı dağı zirvesine her yıl yapılan Uluslararası 30 Ağustos Zafer Tırmanışı Iğdır ilindeki tırmanış güzergâhlarından yapıldığında faaliyetin yapıldığı hafta içerisinde çeşitli ülke ve illerden yöreye gelen yaklaşık 150-160 dağcı kısa sürede de olsa ilin sosyal hayatına canlılık katmaktadır.

Bundan dolayı konaklama ve diğer tesisler bakımından yeterli kapasiteye sahip olan Iğdır ilinde turizm aktivitesini canlandıracak sosyal organizasyonların sayısı arttırılmalıdır.

F. Sonuç ve Öneriler

Iğdır il'i hem doğal hem de beşeri turizm değerleri bakımından zengin ve çeşitli potansiyellere sahiptir. Ancak gerek tanıtım gerekse de altyapı yetersizlikleri nedeniyle bunlardan henüz yeterince yararlanılmamıştır. Araştırma sahasındaki bu turizm değerlerinin günümüzde büyük bir bölümünün turizme açıldığı söylenemez. Bu nedenle de il diğer ekonomik sahalarda olduğu gibi, turizm bakımından da istenilen düzeyde değildir. Nitekim ekonomik yetersizlikler nedeniyle Iğdır ili, ülkemizde göç veren iller arasında bulunmaktadır. Oysa turizm faaliyetlerinin geliştirilmesi yörenin kalkındırılmasında, yeni iş sahalarının açılmasında ve göç olayının yavaşlatılmasında etkili olabilecektir. Bundan dolayı il'deki mevcut değerlerin turizme açılması, bunun için de turizmle ilgili bazı sorunların çözüme kavuşturulması gerekmektedir.

Bunların başlıcaları bizce şunlardır.

1. İldeki turizm değerlerinin envanterlerini çevredeki üniversitelerin ilgili bölümlerliye bağlantı kurularak çıkarılması ve bunların öncelikle bu günkü durumlarının tespit edilmesi gerekmektedir.
2. İldeki turizm değerlerini ziyaret edenlerin büyük çoğunluğu günöbirlikçiler oluşturmaktadır. Bu durumda yöredeki turizm faaliyetlerinin gelişmesinde önemli bir sorun oluşturmaktadır. Bu nedenle de altyapı hizmetleri, konaklama ve diğer tesislerin durumları gözden geçirilmeli bu hizmetler için gerekli bina ve diğer eklentilerinin hazır hale getirilmesi gerekir. Böylece yöreye gelen turistlere barınma, yemek ve diğer ihtiyaçları için uygun imkânlar sunulmalıdır.
3. Iğdır ili Doğu Anadolu Bölgesine seyahat eden turların önemli bir kavşak noktasında bulunmaktadır. Kars Ani harabeleri ile Doğubayazıt İshakpaşa sarayı arasında seyahat eden tur operatörleri Iğdır üzerinden geçmektedirler. Bu imkân çok iyi değerlendirilmeli ve Iğdır'dan transit geçen turları Iğdır'da en azından bir gece konaklamalarını sağlayacak çeşitli alternatifler sunulmalıdır. Böylece bölge genelinde seyahat eden turistler Iğdır'da konaklayarak Iğdır için çok önemli bir ekonomik kazanç olacaktır.
4. Turizm konusunda gerek Iğdır esnafı gerekse diğer vatandaşlar bilinçlendirilmeli ve gerekirse bu alana hizmet eden kişiler eğitimden geçirilmelidir. Turizmin ve turizm değerleri öncelikle yöre halkına anlatılmalı ve bilinçlendirilmelidirler.
5. Iğdır ilinin gerek doğal gerekse beşeri turizm derlerinin altyapı ve ulaşım sorunları ele alınmalı, eğer herhangi bir olumsuzluk varsa giderilmelidir.

Bunun dışında yöreye ait turizm değerleri için çeşitli tanıtıcı afiş, dergi ve broşürler hazırlanmalı bunlar gerek ildeki otel, lokanta gibi yerlere devamlı bırakılmalı il dışındaki ilgili yerlere gönderilmeli gerekse il içinde sürekli dağıtılmalıdır.

6. Iğdır ilindeki çeşitli tarihi eserlerin uygun olanlarının aslına uygun olarak restorasyonu, onarımı, bakımı ve korunması sağlanmalıdır. Ulaşım imkânları iyileştirilmeli ve bunları görmeye gelen turistlerin ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri tesisler yakın çevrelerine yapılmalıdır.

7. Tarihi kaynaklarda isimlerinden bahsedilen ancak henüz yeterince araştırılmamış yerleşim yerleri kalıntıları (Karakale, Korgan gibi) uzman kişilerce gerekirse arkeolojik kazılara başlanması sağlanmalı ve toprak altında bulunan tarihi eserler turizme kazandırılmalıdır. Ayrıca hem buralardan çıkarılacak eserlerin sergileneceği hem de çeşitli vesilelerle vatandaşların elinde bulunan tarihi ve kültürel eserler toplanarak bunların sergilenebileceği bir müzenin faaliyete geçirilmesi gerekmektedir.

8. İlin önemli tarihi yapı ve eserleri ışıklandırılmalı ve bu eserler hakkında tarihi bilgileri içeren levhalar hazırlanmalıdır bunun dışında ana yol güzergâhlarına ve şehir içerisine tarihi eserlerin yön ve yerlerini belirten işaret ve levhalar yerleştirilmelidir.

9. Geçmişten miras kalan el sanatlarına gereken önem verilmeli, el sanatları için çeşitli kurslar açılarak teşvik edilmeli, ayrıca kilim-halı dokumacılığı teşvik edilerek bununla ilgili kursların devamı sağlanmalıdır. Daha sonra buradan elde edilecek ürünler turizm kalanında değerlendirilmelidir.

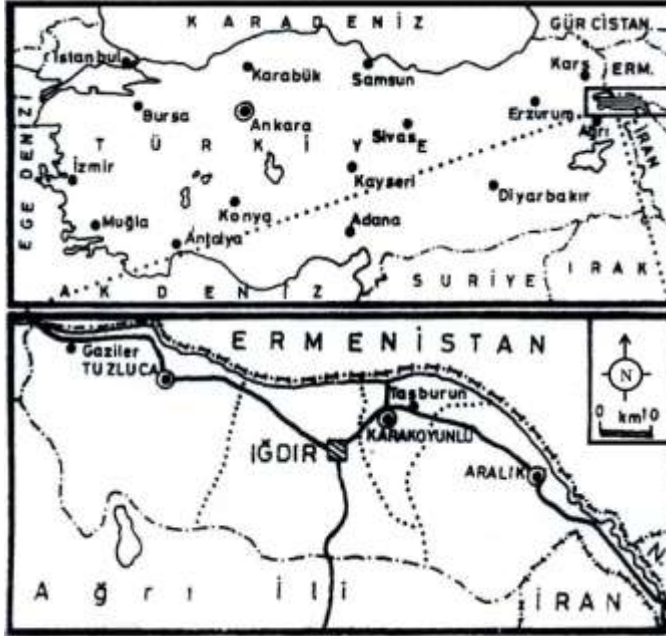
10. Birçok yörede olduğu gibi Iğdır ilinde de yöreye özgü çeşitli hediyelik eşya niteliğinde markalar oluşturulmalı ve İl'e gelecek olan turistlerin Iğdır'a özgü olarak alabilecekleri bir eşya olabilmelidir.

11. Ağrı dağının turizm potansiyeli çok yüksektir. Bu potansiyel çok iyi değerlendirilmeli, bunun için gerekli alt ve üst yapı bir an evvel yapılmadığı.

12. Tuzluca ilçesinde bulunan tuz mağara ve galerilerinin tanıtımı yapılmalı ve benzerlerinde olduğu gibi sağlık turizmüne kazandırılmalıdır.

13. Dağcılık federasyonu tarafından her yıl 26 Ağustos-2 Eylül tarihleri arasında Ağrı dağına düzenlenen Uluslararası 30 Ağustos Zafer tırmanışı düzenli olarak her yıl Iğdır ili üzerinden yapılması için gerekli girişimler devamlı yapılmalıdır. Ayrıca çeşitli organizasyonlarla Ağrı dağına tırmanış için gelen dağcılarının bir kısmının da Iğdır güzergâhına yönlendirmek için seyahat acenteleri ile bağlantı kurulmalıdır.

14. Doğal çevre turizmde önemli rekreasyon kaynağını oluşturduğu için mutlaka korunmalıdır. Çevre kirliliğinin önlenmesine önem vererek kara ve su kirliliği, bitki örtüsünün tahrip edilmemesi ve doğal hayatın korunmasına dikkat edilmelidir.

EKLER

Şekil 1. Iğdır ilinin Lokasyon Haritası

Şekil 2. Iğdır İlinin Turizm Değerleri Haritası (2008).

Fotoğraf 1. Iğdır Kent Merkezi ve Ağrı Dağı.

Fotoğraf 2. Korhan Yaylası Yolu Üzerindeki Temsili Nuh'un Gemisi

Fotoğraf 3. Tuzluca'da Kayatuzu Yatakları

Fotoğraf 4. Iğdır Şehitler Anıtı ve Müzesi

KAYNAKLAR VE DİPNOTLAR

- ¹ GÜNER, İ., 1992, İlimiz Iğdır, Milli Eğitimi Koruma ve Yaşatma Derneği Yayınları, Yayın No: 1, Iğdır.s.20.
- ² GÜNER, İ., 1992, a.g.e., s.48.
- ³ KÖKTEN, İ.K., 1948, “Karsı’nın Tarih Öncesi”. III. Tarih Kurumu Kongresi, Ankara, s. 194-204.
- ⁴ KIRZIOĞLU, M.F., 1953, Kars Tarihi (I.Cilt). Işık Matbaası, İstanbul, s.27.
- ⁵ TURAN, O., 1984, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, Nakışlar Yayınevi, Yayın No:28, İstanbul, s.20
- ⁶ UZUNÇARŞILI, İ.H., 1984, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VIII.Dizi, Ankara, s.192
- ⁷ ORKUN, V., 1955, Sürmeli Çukurunda Iğdır, Tarihi ve Coğrafyası IĞDIR. s.118-119
- ⁸ KIRZIOĞLU, M.F., 1982, Anı Şehri Tarihi, San Matbaası, Ankara, s.30
- ⁹ TURAN, O., 1980, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, s.128
- ¹⁰ KIRZIOĞLU, M.F., 1953, a.g.e., s.425-426
- ¹¹ Rusça Kafkas Yıllığına Göre Güney Kafkas Kasabası ve Köylerinde 1910 Yılı Anasır Durumu (Çev: Serdar KAPLAN), s.138-141
- ¹² Iğdır İl Tarım Master Planı, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayınları, 2001 s. 26
- ¹³ Iğdır İl Tarım Master Planı, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayınları, 2001 s. 107
- ¹⁴ Iğdır İl Tarım Master Planı, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayınları, 2001 s. 101
- ¹⁵ İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003) Yayın No DPT 2671 Mayıs 2003 ANKARA s.71.
- ¹⁶ TANYU, H., 1988, “Ağrı Dağı”. Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 1, İstanbul, s. 481.
- ¹⁷ ŞAROĞLU, F. - YILMAZ, Y., 1984, “Doğu Anadolu’nun Neotektoniği ve İlgili Magmatizması”. Ketin Sempozyumu, Türkiye Jeoloji Kurumu Yayını, Ankara, s. 158.
- ¹⁸ ERİNÇ, S., 1953, Doğu Anadolu Coğrafyası. İstanbul Üniv. Yay. No: 572, Edebiyat Fak. Coğrafya Enst. Yay. No: 15, İstanbul, s. 82.
- ¹⁹ TÜRÜNAL, S., 1980, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Jeolojisi. TMMOB Jeoloji Odası Mühendisleri Yayını: 8, Ankara, s. 50.
- ²⁰ DOĞRU, A.M., 1989, Ağrı Dğı. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu, Cilt 1, Sayı 1, Ankara. s. 87.
- ²¹ DOĞRU, A.M., 1989, a.g.m., s. 87.
- ²² KETİN, İ., 1983, Türkiye Jeolojisi’ne Genel Bir Bakış. İstanbul Teknik Üniversitesi Kütüphanesi, Sayı: 1259, İstanbul, s. 480.
- ²³ DOĞRU, A.M., 1989, a.g.m., s. 87.

- ²⁴ DOĞRU, A.M., 1989, a.g.m., s. 86.
- ²⁵ Kuyruk bir yıldızın adıdır ve Ağrı'nın bozuk havası bunun çıkışıyla başlar.
- ²⁶ DOĞRU, A.M., 1989, a.g.m., s. 86.
- ²⁷ DOĞRU, A.M., 1989, a.g.m., s. 87.
- ²⁸ STRECK, 1978, "Ağrı Dağı". İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 1, İstanbul, s. 152.
- ²⁹ GÜNER, İ., 200, Ağrı Dağı'nın Coğrafi Görünümü ve Başlıca Çekicilikleri. Sevdamız Ağrı Dağı, Iğdır Valiliği, Mega Basım, İSTANBUL. s. 82.
- ³⁰ KAYA, F.,- ARINÇ, K., 2003, "Doğubayıt İlçesinin Turizm Potansiyeli" Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak.,Sosyal Bilimler Derg. Cilt:3, S:31, ERZURUM. s.165-166.
- ³¹ TANYU, H., 1988, a.g.m., s. 481.
- ³² PARROT, F., 1834, Reise zum Ararat, Klassische Reisen I, Berlin, s. 138.
- ³³ BRYCE, J., 1878 Transcaucasia and Ararat, MC Millan and Co. LONDON s.
- ³⁴ DOĞANAY,,2003, Ağrı Dağı ve Turistik Önemi, Doğu Coğrafya Dergisi, S.9, Erzurum. s.178.
- ³⁵ SARAÇOĞLU, H., 1990, Bitki Örtüsü Akarsular ve Göller, MEB Yayınları, Öğretmen Kitapları Dizisi:177. İstanbul. s. 281-284.
- ³⁶ D.S.İ. 1976, Iğdır Ovası Hidrojeolojik Etüd Raporu, Ankara. s.35
- ³⁷ HOŞGÖREN, M.Y., 1984 Hidrografyanın Ana Çizgileri (I. Cilt) Acar Matbaacılık Tesisleri. İstanbul, s.80
- ³⁸ Katip ÇELEBİ, 1648, Kitab-ı Cihannuma, Yayına Hazırlayan 2008-Boyut Yayıncılık ve Tic.A.Ş. İstanbul, s 397-399.
- ³⁹ Oğuz Hanlarının kışlak merkezlerinden olan Armavir şehri, Aras ırmağı kenarında ve "Arşaruni (Kağızman-Digor) bölgesine yakın bir tepe üzerinde" kurulmuş olup, Aras boylarının en eski merkezlerinden biridir. Saka (İskit) Türklerinden "Kolten (Culfa) Destanları" yoluyla Ermenice kaynaklara geçen bir efsaneye göre, Nuh-Nebi'nin oğlu Yasef'in torunu Torkom(Türkman'lara adını veren Ulu-ata) oğlu Hayk'tır. Bunun üç oğlundan biri olan Armenyak/Armeneg, Van gölü çevresiyle Yukarı Murat boylarını diğer kardeşlerine bırakarak kuzeydoğu Anadolu'ya yüksek dağlarla çevrili ovaya gelip yerleşiyor. Armenyak'ın oğlu Aramys/Armyas da buradaki ırmak kıyısında bir tepe üzerinde şenlendirdiği yere kendi adıyla "Armavir" ve bunu torunu Arsad da ırmağa kendi adıyla "Eraskh" (Aras) adını veriyor. Daha sonra ilk Arsaklı hükümdarı Val-Arsak (M.Ö.149-127), Armenia'yı fethedip buralara çeki düzen verdikten sonra, Armavir'i devletin din ve yönetim merkezi yapmıştır (KIRZIOĞLU, M.F., 1952, Dede-Korkut Oğuznameleri (I. Kitap). Burhanettin Erenler Matbaası, İstanbul, s.107-108).
- ⁴⁰ KIRZIOĞLU, M.F., 1953, A.g.e., s.145
- ⁴¹ GÜNER, İ.,BEKDEMİR, Ü., ERTÜRK, M., ŞİMŞEK, O., 2000, Tuzluca Kaya Tuzlası, Atatürk Üniv. Doğu Coğrafya Dergisi. Sayı: 4, Erzurum. s. 333
- ⁴² ŞİMŞEK, O., 2005, Tuzluca İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum. s. 264
- ⁴³ BABAYEV, S., 1999, Naxçıvan Muhtar Respublikasının Coğrafyası. BAXI, s.146.
- ⁴⁴ CEYLAN, A., 2008 , "Doğu Anadolu Araştırmaları" (Erzurum, Erzincan, Kars,

Iğdır 1998-2008) Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum. s.160-168.

⁴⁵ CEYLAN, A., 2008 , a.g.e., s.280.

⁴⁶ KIRZIOĞLU M .F., 1953, s. 332-333

⁴⁷ KIRZIOĞLU M .F., 1953, s. 332-333

⁴⁸ KIRZIOĞLU M .F., 1953, s. 537.

⁴⁹ KIRZIOĞLU, M.F., 1982, Anı Şehri Tarihi, San Matbaası, Ankara, s.30

⁵⁰ BUYRUK, H., 2006., Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır, Iğdır Belediyesi Kültür Yayınları No:2 Iğdır. s.125

⁵¹ ZAMAN, M. 2000, Gümüşhane İlinin Turizm Potansiyeli, Doğu Coğrafya Dergisi Cilt 4. ERZURUM. s.229.

⁵² TUNCEL, M., DOĞANER, S., 1989, Amasya'da Turizm: Coğrafi imkanlar, Sorunlar ve Öneriler. Coğrafya Arşt. Derg., Cilt:1, Sayı:1., Ankara, s.65.